

Een juweel in Jutphaas

Begin oktober vorig jaar werd in de St.-Nicolaaskerk te Nieuwegein-Jutphaas op passende wijze stilgestaan bij twee nauw verbonden gebeurtenissen. Haar bouwpastoor en voorman van het St. Bernulphusgilde, Gerard van Heukelum, overleed 100 jaar eerder. Tevens werd het Maarschalkerweerd-orgel uit 1879 in een bijna vijf eeuwen oude kast na een restauratie door Elbertse Orgelmakers in gebruik genomen. Op zaterdag 2 oktober vond er een klein symposium plaats met lezingen over Van Heukelum, het kerkgebouw en haar kunstschaten. Daarna gaf Gonny van der Maten een orgelconcert en werd door het lokale kerkkoor Sint Caecilia een aantal liederen ten gehore gebracht, begeleid door parochieorganist René van Veldhuizen.

Foto: Ad Schuurman

Nieuwegein-Jutphaas, detail van de orgelkas.

GESCHIEDENIS VAN DE KAST

Volgens de overlevering vond er op 15 maart 1345 aan de Kalverstraat in Amsterdam een wonder plaats: een hostie bleek, na in het vuur te zijn gegooid, de volgende dag ongeschonden bewaard gebleven. Op de vermeende plaats van dit 'Mirakel van Amsterdam' werd twee jaar later een herdenkingskapel voltooid, welke al snel een bedevaartsoord werd. In dit verband vindt in Amsterdam jaarlijkse nog altijd de z.g. 'Stille Omgang' plaats in de nacht van zaterdag op zondag na 15 maart. Nadat in 1452 een stadsbrand het gebouw in as legde, en de hostie wederom het vuur overleefde, verrees op dezelfde locatie de grote 'Kapel ter Heilige Stede', een driebeukige hal-kerk met dwarsschip en kleine vieringtoren.

Al in 1454 werd er melding gemaakt van een orgel, maar het was vermoedelijk Jan van Covelens (1470-1532) die ergens tussen 1520 en 1525 een orgel in een juweel van een gotische kast in de kapel plaatste. Het had oorspronkelijk één klavier en aangehangen pedaal. In 1566 viel

de kapel aan de Beeldenstorm ten prooi met desastreuze gevolgen voor het interieur, waarbij het orgel echter gespaard bleef. Bij de Alteratie van 1578 werd de rooms katholieke stadsregering afgezet en gingen kapel en orgel over in protestantse handen. Nadat de ruimte eerst als paardenstal en opslag was benut, werd zij vanaf 1620 door de Nederduitse Hervormde gemeente weer als godshuis gebruikt. De nabijgelegen, thans nog bestaande, Heilige Johannes en Ursula schuilkerk aan het Begijnhof had toen al de functie van mirakelkerk van de 'Kapel ter Heilige Stede' overgenomen. In 1636 werd met gebruikmaking van delen van het oude orgel een nieuw instrument gebouwd door Levijn Eickman (?-ca. 1641), die ook het door Van Hagerbeer voltooide hoofdorgel in de Grote of St.-Laurenskerk te Alkmaar vervaardigde. Hij voegde een bovenwerk toe en vergrootte de klavieromvang, waartoe de kast werd verhoogd en verbreed. De dispositie werd volgens het bestek: "int beneeste werck: praestant 8 voet, holpijp 8 voet, octaef 4 voet, sufllet 1 voet, mixtuer,

PHILIP VAN DEN BERG

scarp, trompet 8 vt; int booven werck: octaef van 4 voet, quntedeen 8 voet, scarp drie sterk, gedacht 8 voet, spits fluyt 4 vt, Nassart 3 vt, gemshooren 2 voet, regael 8 voet; int pedael: trompet bas 8 voet; twee clavieren, drie blaesbalcken, trambulant, nachtegael...".

Ook is mogelijk een deel van het oude pijpwerk hergebruikt: "ten tweede sal de Mr maecken 2 secreeten een boven en onder. Alle de pijpen van loodt als eenighe van tin gheleijck het ghebruijckelijck is mits den Mr. sal letten watter ten van de oude pijpen te staet kan coomen". Het orgelmeubel kreeg twee luiken van 1.84 m resp. 1.82 m breed en 2.02 m hoog. Ze werden met olieverb op doek beschilderd door David Colijns (1582 - ca. 1668). Opvallend is dat de maten van het doek beduidend kleiner zijn dan die van de luiken. Hadden de kerkmeesters Colijns de opdracht al gegeven voordat in 1635 besloten was de orgelkast te vergroten? Het linker luik toont de triomfantelijke terugkeer van David met het hoofd van Goliath, jubelende vrouwen en linksboven de jaloerse koning Saul. Op het rechter luik maakt de laatste aanstalten om z'n speer naar de harp spelende David te werpen. De luiken zijn nog steeds aanwezig in Museum Catharijneconvent te Utrecht.

Volgens Joachim Hess (zie bronnen) had het orgel rond 1774 vier balgen, alsmede 17 registers, verdeeld over bovenwerk, hoofdwerk en aangehangen pedaal. Op het "Onder-Clavier: Praestant 8 vt, Holpyp 8 vt, Octaav 4 vt, Super Oct. 2 vt, Quint 1 1/2 vt, Mixtuur, Cornet en Trompet 8 vt", op het "Boven-Clavier: Bourdon 16 vt, Quintadeena 8 vt, Octaav 4 vt, Gemshoorn 2 vt, Woutfluit 2 vt, Quintfluit 3 vt, Tertiaan en Sexquialtra" en op het "Pedaal: Trompet 8 vt". Hij vermeldt tevens "Dit werkje is zeer sterk en doordringend van geluid, deszelfs uiterlyk aanzien geeft genoegzaam te kennen dat den eersten aanleg van 't zelve zeer oud moet zyn." Volgens Den Hertog (zie bronnen) werd de klank in die tijd zeer gewaardeerd en beschreven als "saft" en "soet" alsmede "krachtig en toch lieflijk". De bekendste orga-

Deel van het schilderij uit 1658, toegeschreven aan H.J. van Baden.

nisten van het instrument waren van 1637 tot 1652 Jacobus van Noordt en aansluitend diens broer Anthoni van Noordt (ca. 1619-1675) tot 1664, toen hij een aanstelling in de Nieuwe Kerk kreeg. In de 18^e eeuw is het orgel in onderhoud geweest bij Johannes Stephanus Strümpfler (ca. 1736-1807) en in de 19^e eeuw bij diverse andere orgelbouwers. Toen de gemeente van de Nieuwezijdskapel in 1871 een nieuw orgel door P. van Oeckelen liet plaatsen, kocht Michaël Maarschalkerweerd voor f 600 "het front tegen den muur noordzijds, met zijne beschilderde deuren daarvoor, benevens pijp regeerwerken, alsmede de blaasbalgen en verder aanhooren, onmiddellijk tot het orgelwerk behorend", mogelijk hierop geattendeerd door Gerard van Heukelum. Hiermee kwam het in handen van een belangrijke beweging in de 19^e-eeuws rooms-katholieke kerkbouwkunst, het St.-Bernulphusgilde, dat het in Jutphaas zou plaatsen. De luiken verhuisden in 1872 naar Van Heukelums kunstverzameling in Utrecht. Over het lot van het oude binnenwerk is helaas niets bekend; het lijkt niet in de koop te zijn inbegrepen. De Nieuwezijdskapel ten slotte werd in 1908 afgebroken en in 1912 vervan-

Deel van een tekening uit 1760-1783 door H.P. Schouten.

gen door een octogoon van kleinere omvang, dat sinds enige tijd niet meer als kerk dienst doet, maar als spookhuis en zalencentrum.

HET ST.-BERNULPHUSGILDE

Als reactie op de verwereldlijking van de kerkelijk kunst sinds de 18^e eeuw ontstond er in Nederland midden 19^e eeuw een bouwkundige richting, die teruggreep op de gotiek en deze propageerde als 'de ware katholieke architectuur'. In ons land zijn hierbinnen twee stromingen van belang geweest: de school rond de architect Petrus Josephus Hubertus ('Pierre') Cuypers (1827-1921) en het door Gerardus Wilhelmus van Heukelum (1834-1910) opgerichte en geleide St.-Bernulphusgilde. Namen Cuypers en navolgers aanvankelijk de Franse kathedraalarchitectuur van de 13^e eeuw als uitgangspunt, het Utrechtse gilde zag de Nederrijnse eenvoudige baksteengotiek en de Westfaalse hallenkerken uit de 14^e en 15^e eeuw als ideaal. De lobbygroep zag op 1 december 1869 het levenslicht, in navolging van het Belgische St. Thomas & St. Lucasgilde. Haar naam ontleende ze aan de Utrechtse bisschop Bernulphus of Bernoldus (?-1054), die in Utrecht o.m. de Pie-

terskerk, de Janskerk en de Paulusabdij, alsmede in Deventer de Maria- en Lebuïnusbasiliek en in Emmerik de Maartenskerk liet bouwen. Inspiratie voor het gilde vormde met name de groeiende middeleeuwse kunstverzameling die Van Heukelum in de loop der jaren in de kapelaanskamer van de St.-Catharinakathedraal had aangelegd. Deze werd in 1872 in een museum aan de Utrechtse Nieuwegracht voor het publiek ontsloten. In 1882 werd dit het Aartsbisschoppelijk Museum, dat in 1979 met het Aartsbisschoppelijk Museum Haarlem en het Oud-katholiek Museum fuseerde tot het Museum Catharijneconvent. Was de gildenvorm middeleeuws, de groep rond Van Heukelum was een ware moderne lobbygroep bestaande uit enkele honderden geestelijken en een aanvankelijk kleine en later uitgebreide groep kunstenaars. Gedurende de eerste vijftig jaar zijn zo'n 25 kunstenaars lid van het gilde geweest. Haar doelstelling was niet alleen te onderzoeken en te informeren maar ook te beïnvloeden en te 'bepalen'. Zo dienden nieuwe kerken, die in de tweede helft van de 19^e eeuw in groten getale verzezen, te voldoen aan het eerdergenoemde ideaalbeeld met betrekking tot architectuur en inrichting. Dat 'gildebroeder' Michaël Maarschalkerweerd zijn bekende, waarschijnlijk deels door Mengelberg ontworpen en vervaardigde neogotische orgelkasten alleen in

rooms-katholieke kerken en kapellen plaatste, doet veronderstellen dat men de gotiek niet alleen als 'waarlijk' maar het liefst ook als 'uitsluitend' katholiek zag.

GERARD VAN HEUKELUM

Gerard van Heukelum doorliep van 1855 tot 1859 de priesteropleiding aan het grootseminarie Rijsenburg. Tijdens zijn studie verdiepte hij zich in de kerkelijke kunstgeschiedenis en ontwikkelde zich tot specialist op dit gebied. Via de Duitse Katholiekendagen kwam hij in contact met de voorvechters van de Duitse neogotiek. Direct na zijn studie werd hij kapelaan van de St.-Catharinakathedraal in Utrecht, het 'machtscentrum' van het aartsbisdom Utrecht. Dit omvatte naast Utrecht, Gelderland en Overijssel tevens Groningen en Friesland. Een jaar later werd Andreas Ignatius Schaepman (1815-1882) hulpbischop en pastoor in dezelfde kerk en in 1868 zelfs aartsbischop en beschermheer van het St.-Benulphusgilde. Tevens waren alle bisschoppen van Nederland z.g. 'beschermde leden'. Hiermee was voor het gilde succes verzekerd.

In feite bepaalde Van Heukelum de eerste 15 jaar volledig de koers van het gilde, waardoor het snel haar beginselen kon opstellen en verspreiden. Slechts enkele jaren na haar oprichting had de elitaire groep reeds 200 leden. Mede dankzij Van Heukelums soms starre houding konden echter de nodige vernieuwingen niet of alleen met vertraging worden doorgevoerd en ontstonden er conflicten en periodes van verminderde activiteit. Na 1900 dreigde het gilde zelfs langzaam uit elkaar te vallen en in 1908, Van Heukelum was inmiddels

oud en ziek, kwam er een voorlopig einde aan de activiteiten. In 1911 vond er echter een doorstart plaats onder leiding van de nieuwe pastoor van de St.-Nicolaaskerk in Jutphaas, J. Andreas H.G. Jansen (1840-1916). Hij zorgde ervoor dat er weer een jaarlijks gildeverslag kwam. Michaël Maarschalkerweerd komt in het gecombineerde verslag 1911-1916 niet meer op de ledenlijst voor en ook zijn overlijden wordt niet vermeld. De betekenis van het gilde is dan al afgenomen en over het verdere verloop is nog niet veel bekend. Wel werd er vanaf 1917 tot tenminste 1955 een nieuw tijdschrift uitgegeven onder de oude titel *Het Gildeboek*.

DE ST.-NICOLAASKERK

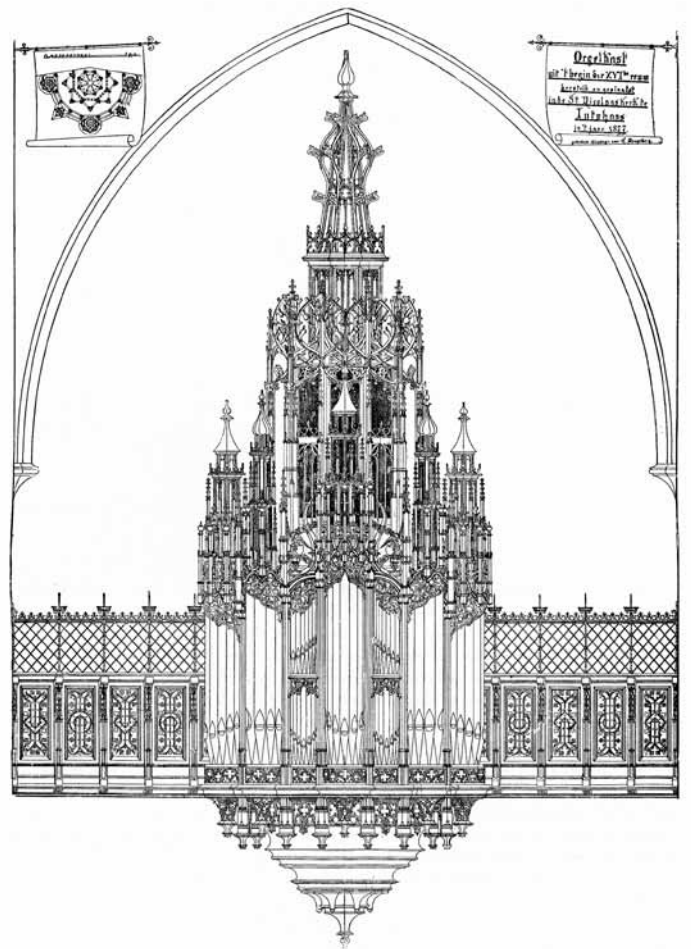
Waar het St.-Bernulphusgilde zich beperkte tot conservatieve bouwwijzen, hanteerde de architect Pierre Cuypers graag moderne constructiemethoden. Veel dorps- en stadskerken werden door hem en zijn navolgingen met de allure van een kleine kathedraal ontworpen. Deze architectuur werd door het St.-Bernulphusgilde min of meer afgewezen, waardoor Cuypers' school relatief weinig kerken in het bisdom Utrecht heeft kunnen bouwen. Uiteindelijk bleek de Nederlandse architect Alfred Tepe (1840-1920) het best gekwalificeerd om de idealen van het gilde te verwezenlijken. Zijn bouwstijl kenmerkte zich door passende eenvoud: een dorpskerk wilde niet meer zijn dan dat. Hij bouwde vanaf 1873 rond de 50 kerken, waarvan meer dan de helft door de firma Maarschalkerweerd & Zoon van een orgel werd voorzien. Bekende voorbeelden zijn de St.-Willibrordkerk en St.-Martinuskerk te Utrecht, de Nicolaaskerk te IJsselstein, de Kruisverheffingbasiliek te Raalte en de St.-Nicolaaskerk te Jutphaas. Dit laatste gebouw was het eerste nagenoeg geheel door het gilde ontworpen en ingerichte godshuis. Het werd onder de bezielende leiding van de nieuwe pastoor, Gerard van Heukelum, in 1874-1875 voor f 61.500 gebouwd. Het kreeg de 'ideale maten' voor een dorpskerk (50

Foto: Ad Schuurman

De St.-Nicolaaskerk vanuit het noorden gezien.

Het orgel rond het begin van de 19^e eeuw.

Tekening van beeldhouwer Friedrich Mengelberg, lid van het St.-Bernulphusgilde.

m lang, 50 m hoog), waarbij volgens Van Heukelum uiterlijk en omvang van de orgelkast de versierselen en de afmetingen van de kerk in sterke mate bepaalden. Met de kruisvorm als grondplan werd het geheel uit baksteen opgetrokken en het dak van blauwe leien voorzien. Friedrich Mengelberg maakte het omvangrijke plan voor inrichting en decoratie en het duurde dan ook 30 jaar om het geheel te voltooien.

De bekroning van het fraaie interieur is zonder twijfel de gotische orgelkast uit de Nieuwezijdskapel. Friedrich Mengelberg kortte deze weer in en ontdeed hem van de renaissanceluiken. Hiermee werd de oorspronkelijke situatie dichter benaderd dan lange tijd is aangenomen. Om plaats te geven aan een groot binnenwerk met veel achtvoets registers, werden de buitenste torens iets naar voren 'gebo-gen', breidde hij de kast in stijl naar achteren uit en polychromeerde hij

het nieuwe deel naar voorbeeld van de oude kast. De positie van het orgel op de galerij in het noordertransept was bovendien optisch en akoestisch gunstig. Het is bekend dat Michaël Maarschalkerweerd met reden de voorkeur gaf aan een orgelopstelling in of rond het midden van de kerk. Zo ontstond een bijzonder fraaie 'blauwdruk' van een 'St.-Bernulphuskerk'. Het belang van dit gebouw blijkt verder uit verschillende excursies en publicaties. Zo bezochten in 1891 delegaties van het Belgische St. Thomas en St. Lucasgilde en het Engelse St. Gregoriusgilde Utrecht en de Jutphase kerk. Toen de kerk in 1906 voltooid was, schreven Herman Schaepman, broer van de voormalige Utrechtse aartsbisschop, en Gerard van Heukelum het boekje *De St. Nicolaaskerk van Jutphaas*.

GESCHIEDENIS VAN HET ORGEL
De firma Maarschalkerweerd &

Zoon levert het orgel in 1879 op. Het krijgt twee klavieren en vrij pedaal en heeft een typische vroege Michaël Maarschalkerweerd-dispositie met een groot aandeel voor de achtvoets registers en relatief veel overblazende stemmen. Volgens het contract zijn de windladen van eikenhout, de stokken en roosters van mahonie- of cederhout, de ventielen eveneens van cederhout, de walsborden van eiken of grenen, de walsen zelf van ijzer of grenen en de registermechaniek van ijzer en koper. De toonhoogte wordt bepaald op $a^1 = 435$ Hz bij 15°C . De prijs bedraagt *f* 4.150 exclusief de orgelkast. Van Heukelum schrijft in zijn manuscript dat de Regensburger kapelmeester Joseph Haberl over het orgel verklaart dat hij "wel grootere, maar geen betere orgels had bespeeld". Het instrument blijft geruime tijd in onderhoud bij de firma Maarschalkerweerd & Zoon, ook als Michaël in 1915 komt te overlijden en wordt

opgevolgd door Cornelis Hermanus van Brussel (1861-1935). Daarna gaat het onderhoud over op de Maarschalkerweerd 'spin-off' Elbertse. Het orgel blijft tot het midden van de jaren '60 ongewijzigd, op de magazijnbalg na, die ooit vervangen moet zijn door een kleiner exemplaar. De reden hiervan is niet achterhaald, we weten alleen dat de oorspronkelijke balg volgens het contract in een nevenruimte naast de orgelgalerij was gedacht.

Dan is het 'juweel van Jutphaas' aan een grote restauratie toe. Speelmecaniek en toetsbeleg zijn versleten, het instrument ontstemt snel, de loodconducten zijn deels vergaan, en ook het verwerk maakt een slechte indruk. Naar de opvattingen van de tijd wordt de restauratie in 1967 door Elbertse met moderne materialen uitgevoerd. Het ivoren beleg van de ondertoetsen wordt door kunststof vervangen en ook de pedaalklaviatuur wordt vernieuwd. De abstracten worden deels vernieuwd en voorzien van plastic kapjes op de koppen, er worden telescoopfulzen geplaatst en op het merendeel van de pijpen

worden stemschuiven geplaatst. Loodconducten worden door flexibele slang vervangen en de beschildering van de kast wordt opgehaald. Tevens komt vanuit de parochie het verzoek om op de krappe orgelgalerij meer ruimte voor het koor te creëren. Besloten wordt de pedaallade achter in de kast te verwijderen, deze twee traveeën in te korten, en het pijpwerk verhoogd op een nieuwe elektrische kegellade tegen de westelijke zijwand van het transept te plaatsen. Voor de constructie worden vrijwel alle verwijderde kastdelen hergebruikt, wat een esthetisch passend ontwerp oplevert. De Violoncel 8 vt van het pedaal wordt minder strikend geïntoneerd; de hierbij verwijderde baarden worden door Elbertse zorgvuldig bewaard. Hij laat bovendien een aantal foto's van de bestaande situatie maken door Publicam, welke bij de recente restauratie goede diensten hebben bewezen. In vergelijking met andere 'restauraties' uit die tijd is Elbertse relatief respectvol met het werk van Maarschalkerweerd omgegaan. Saillant detail is dat het koor

binnen een jaar na de ombouw van het pedaal vanwege de liturgievernieuwing naar beneden verhuist.

DE RESTAURATIE VAN 2009/2010
Tussen 1992 en 1998 wordt de St.-Nicolaaskerk onder leiding van architect Paul van Vliet voor vijf miljoen gulden geheel gerestaureerd, waarbij ook het schilderwerk van de orgelkast wordt bijgewerkt. Dan heeft KKOR adviseur Jos Laus het traject al gestart om ook het orgel in oorspronkelijke staat terug te brengen. Hiertoe worden een historisch rapport en een restauratieplan opgesteld en verkrijgt het orgel de monumentenstatus. In 2000 wordt een eerste subsidieaanvraag ingediend, welke uiteindelijk in 2008 wordt gehonoreerd met een bedrag van € 142.081. Inmiddels heeft de parochie al € 80.000 ingezameld, waarmee in het totale restauratiebudget van € 220.070 kan worden voorzien.

In april 2009 demonteren Hans Elbertse en zijn team het orgel en brengen het binnenwerk over naar de werkplaats in Soest. Daar worden

Collectie Philip van den Berg

Situatie vóór 2009 met de pedaallade van 1967 links van de orgelkast.

Een unieke blik van achter op de opengewerkte kast vóór de reconstructie van de pedaalkast.

Foto: Ad Schuurman

de in 1967 aangebrachte moderne materialen nauwgezet door historische vervangen. Het beleg van de ondertoetsen is thans van been, de conducten zijn weer van lood en de oorspronkelijke steminrichting van de open pijpen is door het aanbrengen van stemsplitsen in de expressions en waar nodig verlenging van het pijpwerk weer in ere hersteld. De verwijderde pedaallade, die inmiddels in het Kerkelijk Centrum West te Zeist was hergebruikt, kan worden ingeruild tegen een nieuw exemplaar en zodoende worden herplaatst. Hierbij dienen de verdwenen slepen en stokken te worden gereconstrueerd, wat ook geldt voor de mechanieken en het stellingwerk. Van de achterkast blijkt het overgrote deel nog aanwezig te zijn. Doordat in het bedrijfsarchief van Elbertse Orgelmakers naast genoemde foto's ook nog een schets met maatvoering van pedaallade en -kast aanwezig is, kan de oorspronkelijke situatie met grote mate van zekerheid worden hersteld. Ook worden de niet oorspronkelijke orgelbank en dito pedaalklavier vervangen door naar Maarschalkerweerd-voorbeeld vervaardigde exemplaren. Ten slotte worden de sporen van de pedaallade op de zijmuur van het transept weggerukt.

De windladen worden geheel gereviseerd en winddicht gemaakt middels uitlijmen, vastlijmen en opspieën van de sponsels, het overtrekken met schapenleer, het aanbrengen van vilten ringen tussen pijpstokken en slepen en het vlakken en opnieuw bekleden met schapenleer van de ventielen (dubbel) en de afsluitende voorslagen (enkel). Tevens krijgen de ventielen nieuw geleidestiften en de hoofdwerklade nieuw pulpeten. Ook de verdere mechanische onderdelen als draaipunten, geleidestiften en ventielveren worden nagelopen, schoongemaakt en waar daar aanleiding toe is, vervangen. De bewaarde baarden worden herenigd met de Violoncel 8 vt en de algehele intonatie wordt waar nodig geoptimaliseerd. De fraaie wijze waarop het team van Elbertse deze werkzaamheden uitvoert, ver-

dient een groot complement.

De niet oorspronkelijke magazijnbalg wordt vervangen door een groter, in Maarschalkerweerd-stijl vervaardigd exemplaar dat naast de kast wordt geplaatst. De oorspronkelijke balg mat volgens het Maarschalkerweerd-balgenboek 210 cm x 120 cm. Vanwege de beschikbare ruimte krijgt het nieuwe exemplaar de afmetingen 160 cm x 90 cm, wat in de praktijk met ventilator goed blijkt te voldoen. Op 2 oktober 2010 wordt het orgel tijdens het Van Heukelum-symposium feestelijk in gebruik genomen, waarover hieronder meer.

BESCHRIJVING VAN HET ORGEL

Het Maarschalkerweerd-orgel in Jutphaas is een zogenaamd 'Modern Nederlands Orgel' met een 'Concept 1' dispositie en een 'Type 2' opbouw. Samengevat zijn de kenmerken van dit type respectievelijk een voor die tijd modern klankbeeld met een krachtig hoofdwerk, een bescheiden nevenklavier, en een krappe inwendige opstelling. Het betreft in feite een uitgebreide éénklaviers dispositie welke over twee manualen is verdeeld. Zie voor verdere uitleg het driedelig artikel 'Het Moderne Nederlandse Orgel in Zwolle' van

ondergetekende in *de Orgelvriend* van december 2006 t/m februari 2007. Vanwege de vele pijpen met achtvoets lengte heeft Michaël Maarschalkerweerd ervoor gekozen de laden achter elkaar te plaatsen in de nieuwe, van

De achterzijde van het orgel.

Het pijpwerk aan de C-zijde met rechts manuaal I, links manuaal II en vooraan het chromatische hoogste octaaf. Duidelijk zichtbaar zijn de pijpverlengingen.

Foto: Gerco Schaap

Foto: Ad Schuurman

boven open achterkast. In de oude halfronde voorkast bevindt zich alleen een groot aantal afgevoerde pijpen. De laden staan parallel aan het front met de grootste pijpen in het midden. Omdat de speeltafelmechanieken zich binnen de kast bevinden en Michaël Maarschalkerweerd de hoogste pijpen vanwege de beschikbare ruimte exact in het midden wilde plaatsen, ontwierp hij de lade asymmetrisch. Hij 'verplaatste' de zes hoogste hele tooncancellen g²-f³ van de Cis-lade aan de klaviatuurzijde naar de tegenoverliggende C-lade, waardoor deze vanaf fis² chromatisch is. De laden zijn trapsgewijs achter elkaar geplaatst: vooraan het hoofdwerk met zes stemmen, direct daarachter iets verhoogd het nevenwerk zonder crescendokast met vier registers, en daarachter, met een kleine tussenruimte voor afgevoerde pijpen, eveneens iets hoger, de tweestems pedaallade. De ventielkast bevindt zich telkens aan de achterzijde van elke lade. Deze opstelling heeft tot gevolg dat speeltractuur en ventielkast van elke lade van achter

uit de kast kunnen worden bereikt en dat de klank van de achtergelegen laden iets beter de kerk in komt.

Al het pijpwerk, de frontpijpen inbegrepen, is in de werkplaats van Maarschalkerweerd vervaardigd. Beide prestanten van Manuaal I en beide strijkende registers zijn volgens het contract van 90% tin en 10% lood gemaakt. De overige metalen registers van orgelmetaal met 67% lood en 33% tin, wat een voor Maarschalkerweerd relatief hoog loodpercentage betekent (55-60% is gebruikelijk). Het houten pijpwerk is van geolied en vernist eikenhout.

De orgelkast heeft vijf torens met daartussen

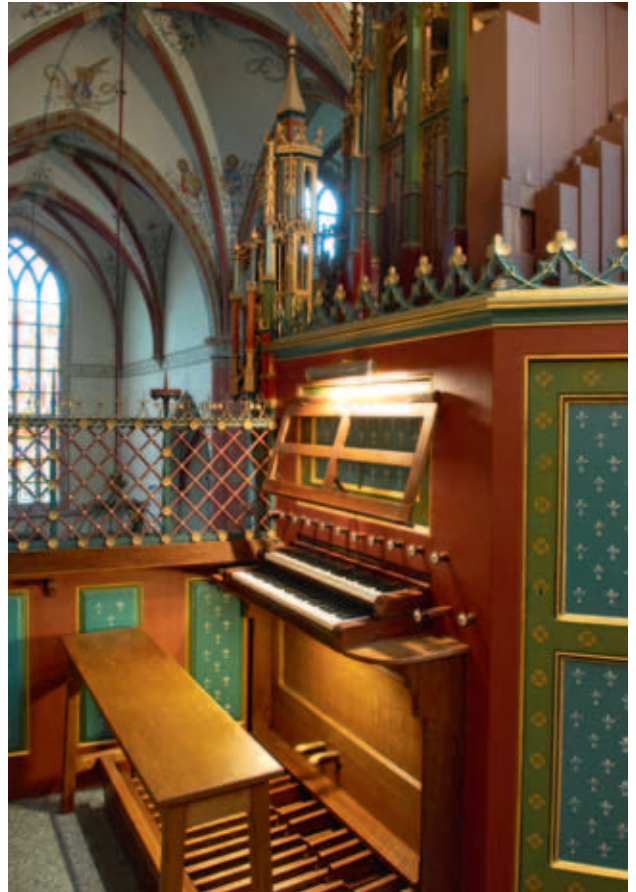

Foto: Gerco Schaap

Klaviatuur met vernieuwde orgelbank en pedaalklavier.

Nieuwegein (Jutphaas), St.-Nicolaaskerk
 Bouwer: M. Maarschalkerweerd & Zoon, 1879
 Restauraties: J.J. Elbertse & Zoon, 1967; Elbertse Orgelmakers, 2010

Cijfers geven de volgorde op de lade van voor naar achter aan.
 Het pijpwerk staat op de lade, tenzij anders vermeld.
 Alle pijpen zijn van orgelmetaal, tenzij anders vermeld.

Manuaal I (C-f³)

4. Bourdon	16 vt	C-c hout en achter lade II; cis-gis afgevoerd op lade I
1. Prestant	8 vt	C-A achter front; B-f ² in het front; alles expressions
3. Flûte harmonique	8 vt	C-H hout, gedekt, afgevoerd voor lade I; c-h roergedekt afgevoerd op lade I; c ¹ -e ¹ open, expressions; rest overblazend, op lengte
5. Prestant	4 vt	C-f ² expressions
2. Flûte octaviane	4 vt	C-G afgevoerd; C-h stemkrullen; c ¹ -h overblazend, rest op lengte
6. Doublet	I-II st	C: 2 vt, v.a. c ¹ : 2 vt+3 vt; C-h expressions, rest overblazend, op lengte

Manuaal II (C-f³)

9. Holpijp	8 vt	C-H hout gedekt & afgevoerd; rest metaal, gedekt
8. Fernfluit	8 vt	af fis; licht conisch; C-f uit Holpijp
10. Gamba	8 vt	doorlopend; C-H afgevoerd
7. Roerfluit	4 vt	C-f ² gedekt met hoge roeren; rest overblazend, op lengte

Pedaal (C-d¹)

11. Subbas	16 vt	geheel hout; afgevoerd op, achter en voor pedaallade
12. Violoncel	8 vt	baarden & expressions

Koppelingen

P+II, I+II (voetkoppels)

Winddruk: 85 mm (oorspronkelijk)

drie keer twee tussenvelden en in totaal 83 frontpijpen. Daarvan zijn er 51 loos: 10 in de buitenste twee torens, 24 in de vier aangrenzende tussenvelden, 14 in de bovenste twee tussenvelden aan de voorzijde en de drie geciseleerde pijpen in de voorste drie torens. De overige 32 spreken in de voorste drie torens (18) en de onderste twee tussenvelden (14).

KLANKIMPRESSIE

De vier achtvoets manuaalstemmen maken verschillende klank- en sterktecombinaties mogelijk. Ze zijn allen krachtig en karakteristiek getoneerd en vervelen daardoor geen moment. Gecombineerd geven ze een – ook in de kerk – hoorbaar stevig fundament. Dit is geheel in lijn met het principe van Michaël Maarschalkerweerd, dat de achtvoets registers de kern van ieder orgel vormen en de overige registers deze dienen te versterken. De drie viervoets stemmen zijn echter geenszins ondergeschikt aan deze 'kern' en voegen duidelijk

kracht en kleur toe. De 16-voets Bourdon brengt hierbij breedte en diepte. Een fraaie bekroning in met name de discant vormt de overblazende, relatief eng gemensureerde Doublet, die uit een sterk tweevoets koor bestaat, waaraan vanaf f¹ een zachter en wijder drievoets koor wordt toegevoegd. Vanwege de vele overblazende registers neemt de intensiteit van de klank van bas naar de discant geleidelijk toe. Het duidelijkst is dit merkbaar bij genoemde Doublet, niet alleen vanwege het II sterk worden, maar ook omdat het karakter zich veel duidelijker ontwikkelt dan dat van de andere stemmen. Van een milde tweevoets versterking in de bas, groeit de Doublet naar een bescheiden vulstem in het middelste octaaf, en vervolgens naar een krachtige en puntige plenumstem in de hoogste twee octaven. De grondtoonrijke Subbas en de strijkende Violoncel ten slotte vormen een stevig en duidelijk fundament.

Ook de individuele registers zijn in al hun liggingen erg mooi. Bijzondere vermelding verdienen de twee overblazende fluiten die qua schoonheid niet onder willen doen voor het kerkinterieur en prachtig klinken in de ideale akoestiek. De Gamba is warm en present en mengt ondanks haar plaatsing achteraan goed met de overige manuaalstemmen. De licht conische Fernfluit komen we bij Maarschalkerweerd met name in de jaren 1870 en 1880 tegen en daarna nog sporadisch. Het is een mooi solo-register dat als bescheiden tegenhanger van de Flûte harmonique functioneert maar ook in de grondstemmen kracht en kleur toevoegt.

De totaalklank is typisch Maarschalkerweerd: niet klassiek en zeker niet laat romantisch, niet Frans en niet Duits, maar vol, krachtig, duidelijk, harmonieus en warm. Zoals vaker bij deze bouwer klinkt het orgel groter dan de bescheiden dispositie doet vermoeden. Dit alles maakt het uitermate geschikt voor begeleiding en vertolking van kleine en middelgrote orgelwerken. Het programma dat Gonny van der Maten op 2 oktober 2010

voor een volle kerk speelde, geeft dit goed weer:

Pasticcio	Jean Langlais (1907-1991)
Rêverie	Louis Vierne (1870-1937)
In Assumptione, deel 2 uit Petites Fleurs Musicales (Op. 66)	Charles Tournemire (1870-1939)
Sept pièces uit L'Organiste	César Franck (1822-1890)
Adagio assai	Ludwig van Beethoven (1770-1827)
Four Miniatures	Herbert Howells (1892-1983)
Five Short Pieces	Samuel Wesley (1766-1837)

Met de geslaagde restauratie heeft Elbertse Orgelmakers het 'juweel van Jutphaas' zijn oorspronkelijke glans weer teruggeven, en daarmee een waardige kroon gezet op de algehele restauratie van de St.-Nicolaaskerk, één van de meesterwerken van het St.-Bernulphusgilde. Tezamen vormen zij een prachtig sierraad dat getuigt van een unieke periode, waarin de kunst nog éénmaal geheel in dienst van de kerk werd gesteld. Dat kerkgebouw, orgelmeubel en -binnenwerk de tand des tijds goed hebben doorstaan mag bijzonder worden genoemd of bijna een mirakel. De kast neemt daarbij een unieke plaats in: niet alleen overleefde hij reformatie, Beeldenstorm en verhuizing, maar ook kreeg hij in Jutphaas een nieuw leven met een nieuwe klankschoonheid, en mochten zijn afmetingen en versierselen het eerste kerkgebouw van het St.-Bernulphusgilde en diens verdere richting beïnvloeden. De Taborparochie in Nieuwegein, waartoe de St.-Nicolaaskerk behoort, en de Nederlandse orgelwereld kunnen zich gelukkig prijzen met dit kunsthistorisch erfgoed, waarvan ik hoop dat het ook in de toekomst vele kerkbezoekers, kerkbouwers en orgelmakers tot nieuwe inspiratie mag zijn.

Bijzondere dank voor de totstandkoming van dit artikel ben ik verschuldigd aan Hans Elbertse (informatie),

Ad Schuurman (foto's) en René van Veldhuizen (ontvangst), alsmede Peter Haars, Jos Laus, Gonny van der Maten en Kees van Schooten.

BRONNEN

- Levijm Eickman, *Bestek voor een nieuw orgel in de Nieuwzijdschapel*, 3 mei 1635. Contract verkoop orgelkast Fa. Maarschalkerweerd & Zoon en Nieuwezijds gemeente, Amsterdam, 13 april 1871. Contract nieuw orgel Fa. Maarschalkerweerd & Zoon en St.-Nicolaaskerk, Jutphaas, 24 maart 1878. Manuscript Gerard van Heukelum, z.j. *St. Bernulphusgilde Verslagen*, Utrecht, 1888-1895 & 1899. Michaël Maarschalkerweerd, *Over Orgels*, Utrecht, 1907. A.J. Looyenga, *De Utrechtse School in de neogotiek. De voorgeschiedenis en het Sint Bernulfusgilde*, Leiden/Amsterdam, 1991. Hans van Nieuwkoop e.a., *Het historische orgel in Nederland, 1497-1725*, Zaandam, 1997. Dr. J.B. den Hertog, *Anthoni van Noordt en zijn Tabulatuurboek, in het kader van de Amsterdamse orgelcultuur tussen 1630 en 1675*, Leiden, 2009. Ton H..M. van Schaik, *Een oase in de woestijn, Gotiek en Katholieke Herleving in Utrecht tussen 1850 en 1900*, Utrecht, 2008. Hans Elbertse, Jos Laus, e.a., *Een Maarschalkerweerd in een bijzonder jasje*, Nieuwegein, 2010. Philip van den Berg, 'Het Moderne Nederlandse Orgel in Zwolle', in *de Orgelvriend*, december 2006 t/m februari 2007. www.wikipedia.nl, www.inghist.nl, <http://adlib.catharijneconvent.nl>
- Van de bij dit artikel weergegeven afbeeldingen zijn de rechten geverifieerd. Mochten er desalniettemin nog rechten op foto's berusten die niet zijn voldaan, dan kan dit bij de redactie worden aangegeven.

